

УДК 378.091.212:78.071.2:005

DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.28>

Лариса МЕРЖЕВА

викладач кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72300

ORCID: 0000-0003-3156-8785

Ганна ВРУБЕЛЬ

концертмейстер кафедри теорії і методики музичної освіти та хореографії, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72300

ORCID: 0000-0001-5890-2718

Бібліографічний опис статті: Мержева, І., Врубель, Г. (2022). Формування виконавської майстерності педагога-музиканта в процесі професійної діяльності в закладах вищої освіти. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 177–182, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.28>

ФОРМУВАННЯ ВИКОНАВСЬКОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПЕДАГОГА-МУЗИКАНТА В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Однією з важливих проблем виконавського мистецтва та професійної мистецької освіти є формування виконавської майстерності майбутнього педагога-музиканта. Притримується увага ретроспективному аналізу поглядів визначних фахівців щодо формування професійних якостей, умінь та навичок під час навчання на дисциплінах диригентсько-хорового циклу. Авторки статті на основі аналізу наукових досліджень і публікацій зробили спробу виокремити та охарактеризувати певні особливості музично-виконавської діяльності вчителя музичного мистецтва. Зазначено, що особливості професійної підготовки вчителя музичного мистецтва формуються з поліфункціональності та інтеграції видів професійної діяльності. Визначається змістова характеристика означеного поняття, аналізуються принципи навчання в хоровому класі під час підготовки здобувачів вищої освіти до майбутньої музично-професійної та виконавської діяльності. У статті зазначається про інтегрованість професійної підготовки вчителя музичного мистецтва. З огляду на складність і багатоаспектність поняття «виконавська майстерність» воно розглядається як системне явище, в якому поєднується педагогічний та виконавський складники. У статті розглядається виконавська майстерність із боку акмеологічного підходу. Наголошено, що концертно-виконавська діяльність стимулює пізнавальний інтерес до вивчення загального культурного рівня, професійного становлення майбутніх педагогів-музикантів.

Універсальні підходи (системний, аксіологічний, компетентнісний) мають постійно поєднуватися з індивідуально-особистісним, що враховує особливості (фізіологічні, психічні, світоглядні тощо), характерні саме для цієї особи і які відрізняють її від усіх інших. Індивідуально-особистісний підхід постає перед майбутнім педагогом-музикантом як одне з найважливіших завдань вивчення процесу творчого становлення особистості. Розкрито зміст та особливе значення підвищення виконавської майстерності завдяки участі у всеукраїнських олімпіадах та міжнародних фестивалях-конкурсах, що сприяють оволодінню здобувачами вищої освіти вміннями знаходити оптимальні рішення, виходити зі складних ситуацій, оцінити власні можливості.

Ключові слова: професійна підготовка, виконавська майстерність, творча діяльність, професійні якості, інтегровані знання.

Larysa MERZHEVA

Lecturer at the Department of Theory and Methodology of Music Education and Choreography, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Hetmanska str., 20, Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine, 72300

ORCID: 0000-0003-3156-8785

Hanna VRUBEL

Accompanist at the Department of Theory and Methodology of Music Education and Choreography, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Hetmanska str., 20, Melitopol, Zaporizhzhia region, Ukraine, 72300

ORCID: 0000-0001-5890-2718

To cite this article: Merzheva, I., Vrubel H. (2022). Formuvannia vykonavskoi maisternosti pedahoha-muzykanta v protsesi profesiinoi diialnosti v zakladakh vyshchoi osvity [Formation of executive skills of teacher-musician in the process of professional activity in higher education institutions]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 177–182, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2022.1.1.28>

FORMATION OF EXECUTIVE SKILLS OF TEACHER-MUSICIAN IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL ACTIVITY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

One of the important problems of performing arts and professional art education is the formation of performing skills of the future music teacher. Attention is paid to the retrospective analysis of the views of prominent specialists on the formation of professional qualities, skills and abilities while studying in the disciplines of conducting and choral cycle. The authors of the article, based on the analysis of scientific research and publications, made an attempt to identify and characterize certain features of the musical performance of a music teacher. They noted that the features of professional training of music teachers are formed by the multifunctionality and integration of professional activities. The semantic characteristic of the specified concept is defined, the principles of training in choral class during preparation of applicants of higher education for the future musical-professional and performing activity are analyzed. The article notes the integration of professional training of music teachers. Realizing the complexity and multifaceted nature of the concept, “performing skills” is seen as a systemic phenomenon that combines pedagogical and performing components. The article considers the performing skills of the acmological approach. It is emphasized that the concert-performing activity stimulates cognitive interest in the study of the general cultural level, professional development of future music teachers. Universal approaches (systemic, axiological, competence) must be constantly combined with individual-personal, which takes into account the features (physiological, mental, ideological, etc.) that are specific to this person and that distinguish him from everyone else. The individual-personal approach appears before the future teacher-musician as one of the most important tasks of studying the process of creative formation of personality. The content and special significance of improving performance skills through participation in national competitions and international festivals-competitions, which help students to master the skills to find optimal solutions, solutions to difficult situations, to assess their own capabilities.

Key words: professional training, “performing skills”, creative activity, professional qualities, integrated knowledge.

Постановка проблеми. Суттєвою характеристикою професійної майстерності є виконавська майстерність, адже вона детермінує рівень музичної творчості, здатність у процесі виконання музичного твору досягти естетичних ідеалів, транслювати художні цінності. Професійна підготовка здобувачів вищої освіти на факультеті мистецтв та художньої освіти являє собою один зі складників усебічного розвитку особистості у вищій школі, яка передбачає ґрунтовне оволодіння знаннями з різних освітніх компонент психолого-психологічного та спеціального музичного циклу. Динамічні зміни в усіх сферах людської діяльності, оновлення вищої музично-педагогічної освіти зумовлюють потребу суспільства у формуванні професійної, конкурентоспроможної, творчої особистості з високим рівнем інтелектуального розвитку, творчих можливостей, здатної до створення та засвоєння інновацій у будь-якій галузі.

Проблема формування виконавської майстерності майбутніх учителів музичного мистецтва в процесі колективного виконавства потребує подальшого наукового вивчення, а саме питання: взаємозв'язку формування виконавської майстерності та творчого розви-

тку особистості; особливості процесу самореалізації майбутнього вчителя музичного мистецтва в умовах колективного вокально-хорового виконавства; специфіки формування виконавської майстерності здобувачів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підготовка здобувачів вищої освіти до продуктивної діяльності, особливо у сфері диригентсько-хорової підготовки, сьогодні набуває актуальності. Цю проблему розглядали: в історичному аспекті (А. Мартинюк та І. Павлик); хорознавчому (О. Бенч-Шокало, Т. Смирнова); диригентсько-хоровому напрямі (П. Ковалик, А. Козир, А. Кречківський); вокально-хоровому (Ю. Юцевич, О. Стахевич); музично-психологічному (А. Болгарський, Г. Падалка, О. Ростовський, О. Щолокова), музично-естетичному (О. Апраксина, О. Олексюк, В. Орлов, О. Отич, О. Рудницька, Н. Сегеда). У дослідженнях вітчизняних учених розкрито зміст і засоби формування окремих видів виконавської майстерності музиканта (В. Білоус, Л. Гінзбург, М. Довидов, О. Джура, Г. Нейгауз, І. Полубоярина), виконавської майстерності вчителя музичного мистецтва (А. Береза, Л. Лабінцева, І. Мостова, М. Назаренко, В. Федоришин), професійно важливих

та особистісних якостей майбутнього вчителя музичного мистецтва (М. Білецька, О. Матвєєва, Н. Мозгальова, Л. Котова, І. Сипченко, Т. Смирнова, О. Щолокова). Особливості професійної підготовки педагога-музиканта впливають з її поліфункціональності та інтеграції декількох видів професійної діяльності, про що свідчить аналіз музично-педагогічних досліджень сучасних науковців.

Так, Л. Арчажникова виокремлює у професійній підготовці вчителя музичного мистецтва педагогічний, хормейстерський, музикознавчий, музично-виконавський, дослідницький складники. Її дослідницькі погляди поділяють також С. Балашова, В. Медушевськей, Г. Тарасов. Виділяючи психолого-педагогічний, музично-виконавський та методичний складники професійної діяльності вчителя музичного мистецтва, А. Козир зазначає інтегрованість професійної підготовки педагога-музиканта. Є. Куришев наголошує на музично-педагогічному і музично-просвітницькому складниках підготовки педагога-музиканта. Л. Арчажникова, Є. Куришев, В. Муцмакер, А. Козир, Н. Мозгальова визначають здатність вирішувати педагогічні завдання засобами музичного мистецтва головною ознакою музично-педагогічної діяльності вчителя музичного мистецтва.

Мета статті – виявити основні підходи до розкриття поняття «виконавська майстерність»; дослідити формування і розвиток виконавської майстерності педагога-музиканта. На основі аналізу наукових джерел зробити спробу виокремити та охарактеризувати певні особливості художньо-виконавської майстерності майбутнього вчителя музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. У нашому дослідженні ми спираємось на визначення художньо-виконавської майстерності вчителя музичного мистецтва, подане потужним науковцем, доктором педагогічних наук, професором Н. Сегедою, яка вважає, що художньо-виконавська майстерність є передумовою професійної успішності викладача музичного мистецтва. Вона ґрунтується на високій загальній культурі, яка виявляється в широкій гуманітарній обізнаності, виконавському самоопануванні, емоційно-інтелектуальній чуттєвості, психологічній стійкості й самоконтролі, високій музикознавчій і художньо-педагогічній культурі, креативності

професійного мислення музичного виконавця та педагога, вимагає технічного професіоналізму (музично виконавської техніки реалізації задуму). На глибоке переконання дослідниці, за своєю сутністю професійна майстерність вказує на духовний рівень здійснення свого покликання як призначення, демонструє вихід діяльності за межі власної професійної праці та потребує досягнення галузей суміжних (так, наприклад, від художньо-виконавської до викладацької діяльності.) Як вважає Н. Сегеда, «професійна майстерність музиканта-виконавця на своєму акме-рівні має найвищий педагогічний рівень, адже вона націлена на збереження і подальший розвиток цієї професії через педагогічне передавання її суспільно-культурної цінності, трансформацією культурно-семантичної інформації» (Сегеда, 2011).

Поняття «виконавська майстерність майбутнього педагога-музиканта мистецтва» доволі складне та багатоаспектне, тому виникає необхідність виявлення методологічних засад його змісту. Провідною властивістю особистості, яка сформована в процесі професійної підготовки та виконавської діяльності і проявляється в ній як вищий рівень засвоєних умінь, гнучких навичок та інтерпретаторської здатності, є музично-виконавська майстерність (Валькевич, 2012: 33). Як «високий рівень виконавської діяльності музиканта, що передбачає здатність до глибокого досягнення змісту музики, виявлення власного ставлення до її художніх образів, технічно досконалого та артистичного втілення музичного твору в реальному звучанні» характеризує З. Стукаленко виконавську майстерність. Виконавська майстерність як результат справжньої творчості передбачає «вміння створити цікаву, неповторну, виключно індивідуальну інтерпретацію музичного твору» (Стукаленко, 2012: 293).

Ми розглядаємо виконавську майстерність як системне явище, в якому інтегруються педагогічний та виконавський складники. У своїх дослідженнях Л. Арчажникова, С. Дружилова, А. Козир, Г. Падалка, Н. Сегеда спираються на системний підхід, що відображає закони взаємозумовленості компонентів системи «людина-професія». З точки зору системного підходу виконавську майстерність майбутнього педагога-музиканта можна тлумачити як:

– Цілісну систему, яка складається з музично-виконавських та музично-педагогіч-

них знань (когнітивна), регулятивної та комунікативної (спілкування з аудиторією) підсистем, що забезпечують різні форми взаємозв'язку вчителя музичного мистецтва в професійній діяльності (І. Мостова);

– Єдність спеціальних здібностей та професійно важливих якостей (музикальність, артистизм), набутих музично-історичних знань (музично-теоретичних, музично-історичних, способів музично-виконавської діяльності), умінь і навичок (виконавсько-технічних, рухливі, інтелектуально-інтерпретаційних, рефлексивних) (Н. Мозгальова);

– Процес динамічного руху та розвитку її підсистем, домінування продуктивної, творчої діяльності над репродуктивною, нетворчою (Р. Сулейманова).

Спираючись на основні положення акмеологічного підходу (Н. Кузьміна, Н. Сегеда, В. Федоришин), ми можемо розглядати виконавську майстерність педагога-музиканта як динамічне утворення, що забезпечує його спрямованість до творчої самореалізації, орієнтацію на постійний саморозвиток і самовдосконалення, прагнення досягати професійні вершини в музично-виконавській діяльності.

Особливість музично-виконавської діяльності вчителя музичного мистецтва полягає:

а) в інтеграції різноманітних видів виконавської діяльності (таких як вокальна, диригентсько-хорова, музикознавча та інструментальна);

б) у вирішенні педагогічних задач засобами музичного мистецтва;

в) в інтенсивності, емоційній піднесеності та варіативності в щоденних виступах перед учнівською аудиторією.

Виконавська майстерність нерозривно пов'язана з творчістю, зі здатністю висувати нові ідеї, приймати нестандартні рішення, використовувати оригінальні методи та технології, які проявляються у творчій інтерпретації, у творчому підході до передачі змісту, зрозумілого та емоційно пережитого. Для професійного розвитку обов'язковими складниками виконавської майстерності є професійні здібності, творче виявлення та відкритість (Гопкало, 2011: 62).

Творчість викладача-диригента зумовлена насамперед специфікою його діяльності, яка має публічний характер і потребує вміння керувати своїми почуттями і настроями. Взагалі,

диригентсько-педагогічний процес пов'язаний з постійним творчим пошуком, оскільки диригенту доводиться діяти в умовах різноманітних педагогічних ситуацій, що змінюються. При цьому творчий процес набуває дуального характеру: з одного боку, це творчість диригента, з іншого – на основі стимулюючих методів, які він використовує, виникає творча діяльність виконавців.

Творча сутність професійної діяльності викладача-диригента зумовлена творчим потенціалом, що виявляється в художньо-педагогічній інтерпретації хорового твору, в безпосередньому вмінні впливати на колектив і переконувати його єдиним баченням образу, створювати поєднаний художньо-виконавською метою творчий колектив виконавців, здатний до високого рівня художнього виконавства, в якому утворення у звуках композиторської партитури, донесення авторського тексту, його ідейного змісту до образності слухача є однією з визначальних сторін творчості диригента.

Виконавське мистецтво є творчим процесом, в якому завжди присутні ініціатива виконавця, його індивідуальність, засновані на переживанні й мисленні. Багато музикантів уважають, що виконання музики завжди є усвідомленим процесом, під час якого почуття і думки вступають у непорушну єдність, складаючи нерозривне ціле. Однак виконання як вид творчості, як відображення тих чи інших явищ життя не може протікати поза емоціями. Чи не зігрите емоцією, ще не відчуте, воно завжди носить формальний характер і втрачає силу свого впливу. Таким чином, у виконавстві почуття й інтелект тісно пов'язані між собою, одне невіддільне від іншого. Безпосередність живого почуття, без якого не може бути справжнього виконавця, обов'язково контролюється свідомістю, а свідомість у свою чергу зігрівається почуттями.

Пластичний музичний образ, створюваний диригентом, є своєрідним комплексом виражальних рухів, які мають безпосередній зв'язок з емоційною сферою диригента. Таким чином, емоційна активність диригента багато в чому визначає виразність виконавця. Істотною стороною пластичного комплексу диригента є широта діапазону емоційних реакцій, що зумовлюють ступінь його художньої виразності.

Музично-творчі здібності як інтегральні якості педагога-диригента мають важливе зна-

чення в його професійній діяльності, оскільки вони, викликаючи повноцінне переживання музичних образів, впливають на процес художньої творчості та розвиток особистості в цілому. Музичність як інтегральна властивість зміцнює вольовий тонус митця, допомагає йому опанувати дуже важливу для творчого розвитку особистості форму активного емоційно-художнього пізнання хорового мистецтва. Отже, емоційна чуйність диригента на музику є свого роду здатністю, яку можна і потрібно розвивати й керувати процесом її розвитку.

Компоненти виконавської діяльності вбирає в себе робота в хоровому класі, що є творчою лабораторією майбутнього вчителя музичного мистецтва. Робота хорового класу охоплює той обсяг знань, яких не вистачає з профільних дисциплін на початковому етапі навчання.

Принципово важливе питання хорової підготовки здобувачів вищої освіти – виконавська діяльність колективу. На нашу думку, хоровий клас типу «закритої лабораторії», де здобувачі навчаються працювати поза концертною діяльністю – це нереальне явище. Виконавське мистецтво, в тому числі й хоровий спів, самою своєю суттю спрямовано на взаємозв'язок зі слухачем. Виконавець, що знаходиться в рамках лише власного музикування, приречений на поступову декваліфікацію. Щоб виконати свою вирішальну роль практичного центра, хоровий клас повинен будуватись як концертуючий хор, в якому навчальні завдання впливають із життєвої необхідності підтримувати високий художньо-професійний рівень, без чого систематична концертна діяльність немислима. Реальність і обмеженість цієї практики в тому, що концертуючий хор зобов'язаний бути на досить високому художньому рівні, на якому здатне виникнути живе мистецтво.

Виступи перед аудиторією дають можливість і керівнику, і хористам аналізувати помилки й недоліки, сприяють творчому зростанню колективу. Отже, під час підготовки педагога-музиканта спілкування з аудиторією має ніби подвійний характер – і музичний, і педагогічний. Формування не просто музиканта, а музиканта-педагога неможливе без «зворотного зв'язку», без урахування реакції тих, на кого направлена дія.

Для підвищення виконавської майстерності педагога-музиканта особливе значення має

участь у конкурсних випробуваннях. Однією з основних особливостей музично-виконавської діяльності є концертний виступ. Участь у концертно-виконавських заходах стимулює професійне зростання майбутнього педагога-музиканта. Викладачі та студенти факультету мистецтв і художньої освіти брали активну участь у різних за змістом і спрямованістю міжнародних та всеукраїнських фестивалів і фестивалів-конкурсах, були активними учасниками олімпіад, які пропагували українську музичну культуру, сприяли створенню творчих проєктів між навчальними закладами, переконливо демонстрували рівень національної хорової, вокальної та інструментальної шкіл. Позитивним стимулом пізнавального інтересу щодо оволодіння здобувачами вищої освіти вміння знаходити оптимальні рішення, виходити зі складних ситуацій, оцінити власні можливості, прагнути до професійного зростання була участь у низці таких заходів, як: Міжнародний хоровий фестиваль «На Добри Войніков» (м. Шумен, Болгарія, 2017), Всеукраїнський фестиваль-конкурс хорового співу та інструментальної музики «Галицькі самоцвіти» (м. Львів, 2018), Всеукраїнська студентська олімпіада зі спеціальності «Музичне мистецтво», номінація «Хорове диригування» (Кропивницький, 2019), Міжнародний конкурс-фестиваль фольклору, танцю та музики «PRAGUE STARS 2019» (м. Прага, Чеська Республіка, 2019), Міжнародний хоровий форум «Як серцю виспівать себе», конкурс хорових диригентів пам'яті академіка Анатолія Авдієвського (м. Києві, 2020 р.) тощо, що уможливило ознайомлення здобувачів вищої освіти з культурами інших народів, сприяло розвитку доброзичливості, культурно-просвітницькому, виховному обміну.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що в структурі професійної підготовки майбутнього педагога-музиканта важливим складником є виконавська майстерність. Саме тому освітній процес у вищій школі сприяє розвитку спеціальних здібностей, особистісних та професійно-важливих якостей. Перспективами подальших розвідок з даного питання є розроблення методичних рекомендацій щодо розвитку художньо-естетичних проявів артистизму та інтерпретаційних особливостей майбутнього педагога-музиканта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арчажникова Л.Г. Профессия – учитель музыки. Москва : Просвещение, 1984. 111 с.
2. Валькевич Р. Питання сценічно-виконавської педагогіки. *Наукові записки КДПУ. Серія : «Педагогічні науки»*. Кіровоград, 2012. С. 33–43.
3. Гопкало Т.П. Формування вокально-хорових вмінь як основи художньо-виконавської майстерності учнів. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*. Донецьк, 2011. С. 60–63.
4. Дуб'яга С.М. Педагогічна імпровізація як професійно необхідна умова творчої діяльності вчителя. Київ : НКП, 2005. 32 с.
5. Загвязинский В.А. Педагогическое творчество учителя. Москва, 1987. 37 с.
6. Козир А.В. Професійна майстерність учителів музики: теорія і практика формування в системі багаторівневої освіти : монографія. Київ : НПУ, 2008. 378 с.
7. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін. Київ : Освіта України, 2008. 247с.
8. Сегеда Н.А. Професійний розвиток викладача музичного мистецтва: історія, методологія, теорія : монографія. Київ, 2011. 273 с.
9. Стукаленко З. Художньо-педагогічна проблема музично-виконавської майстерності. *Наукові записки КДПУ. Серія : «Педагогічні науки»*. Кіровоград, 2012. С. 290–295.
10. Цапак В.А. Творчество: Философский аспект проблемы. Кишинев : Штиница, 1989. 148 с.

REFERENCES:

1. Archazhnykova L.H. (1984). Professyia uchytel muzyky. [Profession music teacher]. Moskva, Prosveshchenye, 111 s. [in Russian].
2. Valkevych R. (2012). Pytannia stsenichno-vykonavskoi pedahohiky. [Questions of stage and performance pedagogy]. Naukovi zapysky, Pedahohichni nauky, [Scientific notes. Pedagogical sciences] Kirovohrad, 112, 33-43 [in Ukrainian].
3. Hopykalo T. P. (2011). Formuvannia vokalno-khorovykh vmin yak osnovy khudozhno-vykonavskoi maisternosti uchniv [Formation of vocal and choral skills as the basis of artistic and performing skills of students]. Naukova skarbnytsia osvity Donechchyny [Scientific treasury of education of Donetsk region], Donetsk, s. 60-63 [in Ukrainian].
4. Dubiaha S. M. (2005) Pedahohichna improvizatsiia yak profesiino neobkhidna umova tvorchoi diialnosti vchytelia. [Pedagogical improvisation as a professionally necessary condition for a teacher's creative activity]. Kyiv: NKP, - 32s. [in Ukrainian].
5. Zahviazynskiy V.A. (1987) Pedahohycheskoe tvorchestvo uchytelia. [Pedagogical creativity of the teacher] – М., – 37 s. [in Russian].
6. Kozyr A.V. (2008). Profesiina maisternist uchyteliv muzyky: teoriia i praktyka formuvannia v systemi bahatorivnevoi osvity: [monohrafiia]. [Professional skills of music teachers: theory and practice of formation in the system of multilevel education]. Kyiv: NPU, 378s. [in Ukrainian].
7. Padalka H. M. (2008) Pedahohika mystetstva (Teoriia i metodyka vykladannia mystetskykh dystsyplin. [Pedagogy of art (Theory and methods of teaching art disciplines)]. Kyiv: Osvita Ukrainy, 247s. [in Ukrainian].
8. Sehedo N.A. (2011). Profesiinyi rozvytok vykladacha muzychnoho mystetstva: istoriia, metodolohiia, teoriia: [monohrafiia]. [Professional development of a music teacher: history, methodology, theory]. Kyiv, 273 s. [in Ukrainian].
9. Stukalenko Z. (2012). Khudozhno-pedahohichna problema muzychnovykonavskoi maisternosti [Artistic and pedagogical problem of musical and performing skills]. Naukovi zapysky. Pedahohichni nauky. [Scientific notes. Pedagogical sciences], Kirovohrad, 103, 290 - 295 [in Ukrainian].
10. Sapak V.A. Tvorchestvo: Filosofskij aspekt problem [Creativity: The Philosophical Aspect of the Problem]. Kishinev: SHtinica, 1989. 148 s. [in Russian].